

**Ο ΕΠΑΝΑΠΑΤΡΙΣΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΗ ΣΤΕΝΗ ΕΥΒΟΙΑΣ**

Μετά από παρέλευση πολλών χρόνων από τη βίαιη αποκόλληση και αρπαγή τους εντοπίστηκαν οι τέσσερις τοιχογραφίες με τις μορφές των αγίων Νικήτα, Ερμολάου, Μακαρίου και Νέστορος —μαζί με πολλές ακόμα αρχαιότητες κυρίως από την Ιταλία— το 2007 σε αποθήκη εμπόρου αρχαιοτήτων και έργων τέχνης στη Βασιλεία της Ελβετίας.

Μετά την ταύτιση των τοιχογραφιών που επετεύχθη χάρη στο βιβλίο του σημερινού Αρχιεπισκόπου Αθηνών ακολούθησαν οι απαραίτητες και συντονισμένες ενέργειες από τις αρμόδιες Υπηρεσίες του ΥΠ.ΠΟ. προκειμένου να διεκδικήσουμε και να επιτύχουμε την επιστροφή τους στη χώρα μας. Στις 17/2/2010 παραδόθηκαν στα Γραφεία της Εισαγγελίας της Βασιλείας στην τότε Διευθύντρια της 23ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ευγενία Γερούση, η οποία και τις συνόδευσε στο ταξίδι του επαναπατρισμού. Την επαύριον, παρουσία του Υπουργού Πολιτισμού και Τουρισμού κ. Παύλου Γερούλανου, τις παρέδωσε στο Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, όπου και φυλάσσονται προσωρινά μέχρι να επιστραφούν στην Εύβοια μαζί με τις τρεις ακόμα τοιχογραφίες που είχαν διασωθεί από τη λεηλασία και φυλάσσονται και αυτές στις αποθήκες του Μουσείου.

Η επιτυχής έκβαση όλων αυτών των ενεργειών κατέστη δυνατή χάρη στις συντονισμένες κινήσεις και την αгаστή συνεργασία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, της Ελληνικής Αστυνομίας και της Ιντερπόλ. Έτσι εντοπίστηκαν και επιστράφηκαν στην Ελλάδα τα τέσσερα αυτά σπαράγματα του τοιχογραφικού διακόσμου από την Παλαιοπαναγιά, και μετά από ένα διάστημα 30 περίπου ετών αποκαθίσταται ένα σημαντικό βυζαντινό μνημείο, «πληγωμένο» από τη βάνουση και παράνομη δράση αρχαιοκαπήλων.

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ

Ο σταυρεπίστεγος βυζαντινός ναός της Παλαιοπαναγιάς βρίσκεται σε ειδυλλιακή τοποθεσία της ευρύτερης περιοχής του ορεινού όγκου της Δίρφους, ο οποίος δεσπόζει στην κεντρική Εύβοια.

Σε θέση απόμερη και ερημική, ανάμεσα στα χωριά Λούτσα και Άνω Στενή, ο μικρών σχετικά διαστάσεων ναός, αν και έχει υποστεί εκτεταμένες επεμβάσεις στα μέσα περίπου του περασμένου αιώνα, διασώζει αξιόλογες τοιχογραφίες.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα περιλαμβάνει σκηνές από τον χριστολογικό κύκλο, τον βίο της Παναγίας, καθώς και σημαντικό αριθμό μεμονωμένων αγίων (στρατιωτικών, θεραπευτών, πατέρων της Εκκλησίας κ.ά.). Έργο σημαντικού ζωγράφου του 16ου αιώνα, συνδέεται άμεσα με τα φημισμένα καλλιτεχνικά εργαστήρια της λεγόμενης σχολής των Θηβών.

ΓΙΑΤΙ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΠΑΝΑΓΙΑ;

Ο ναός της Παλαιοπαναγιάς είναι κατάγραφος, παρά τις εκτεταμένες καταστροφές που έχει υποστεί ο μνημειακός διάκοσμος, τόσο από τη φθορά του χρόνου, όσο και από την ανθρώπινη παρέμβαση. Το εικονογραφικό πρόγραμμα ακολουθεί τη συνήθη διάταξη και οργανώνεται με συμμετρία και ισορροπία σε πέντε ανισοϋπείς μεταξύ τους ζώνες. Στις δύο ανώτερες αναπτύσσεται ο αφηγηματικός κύκλος με την ιστορία του Χριστού, καθώς και αυτός με τον βίο της Παναγίας στη μνήμη της οποίας τιμάται ο ναός. Στις άλλες δύο παριστάνονται άγιοι όλων των κατηγοριών, ψηλότερα ημίσωμοι σε στηθάρια και χαμηλότερα ορθόκορμοι. Στη ζώνη με τα μέταλλα και

προς το ιερό εικονίζονται μεγάλοι πατέρες της Εκκλησίας, και στη συνέχεια θεραπευτές και μάρτυρες στον βόρειο και νότιο τοίχο αντίστοιχα. Αναλόγως, στο ανατολικό τμήμα των δύο τοίχων της κατώτερης ζώνης συνεχίζεται η παράσταση των συλλειτουργούντων ιεραρχών της καμάρας του ιερού, ενώ τις υπόλοιπες επιφάνειες καταλαμβάνουν αποκλειστικά στρατιωτικοί άγιοι.

Οι αρχαιοκάπηλοι επιλέγουν να αποσπάσουν τα πορτραίτα των αγίων της κατώτερης ζώνης. Το πορτραίτο, μέρος της ολόσωμης μορφής, αποτελεί ταυτόχρονα έργο με πληρότητα και αυτοτέλεια, καθώς έχει διαστάσεις εύκολα διαχειρίσιμες καταρχήν από τους αρχαιοκάπηλους και στη συνέχεια από τους συλλέκτες. Επιπλέον παραπέμπει σε φορητή εικόνα, το κατεξοχήν δηλαδή αντικείμενο-θύμα αρχαιοκαπηλικής δράσης.

Τα πορτραίτα των στρατιωτικών αγίων στην Παλαιοπαναγιά, με το ιδιαίτερο φυσικό κάλλος, την αβρή και συνάμα μελαγχολική έκφραση και το υψηλό ήθος που αποπνέουν τα νεανικά, σφριγηλά πρόσωπά τους, μαρτυρούν έναν άξιο ζωγράφο του 16ου αιώνα, το έργο του οποίου συνδέεται άμεσα με την καλλιτεχνική παραγωγή των φημισμένων στην εποχή τους εργαστηρίων της λεγόμενης σχολής των Θηβών. Η θέση τους στο κατώτερο τμήμα του ναού, ο σχεδόν κοσμικός τους χαρακτήρας, σε συνδυασμό με την υψηλή καλλιτεχνική τους ποιότητα και την ερμηκική τοποθεσία του μνημείου τα καθιστούν εύκολη λεία στην παράνομη και καταστροφική δράση των αρχαιοκαπήλων.

Η ΚΛΟΠΗ

... *έχομεν την τιμήν να αναφέρωμεν ὅτι ἐκ τοῦ ναυδρίου Παλαιοπαναγιά τὴν 23 Μαρτίου 1975 ἀπεσπάσθη βιαίως καὶ ἐκλάπη ὑπὸ ἀγνώστων τμήμα τοιχογραφίας τῆς παραστάσεως τοῦ Ἁγ. Γεωργίου...*

Με αυτή τη συνοπτική διατύπωση ο τότε Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μύρων Μιχαηλίδης γνωστοποιεί στο Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημῶν την πρώτη αρχαιοκαπηλική δράση στον ναό της Παλαιοπαναγιάς.

Τρία χρόνια αργότερα η Έφορος Ελένη Μανωλέσσου στο έγγραφο της νεοϊδρυθείσας τότε 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων περιγράφει με λεπτομέρειες τη νέα και πιο καταστροφική επέμβαση αρχαιοκαπήλων στον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού, η οποία έλαβε χώρα το βράδυ της 23ης Απριλίου του 1978 και είχε ως αποτέλεσμα τη βίαιη αποτοίχιση πέντε μορφών, την καταστροφή δύο ακόμα, καθώς και την κλοπή των εικόνων του τέμπλου. Η εκτεταμένη καταστροφή στη δεύτερη παραβίαση υποδηλώνει τη συστηματική οργάνωση και προετοιμασία των αρχαιοκαπήλων.

Πρόκειται για σπάνια περίπτωση αρχαιοκαπηλικής δράσης καθώς οι τοιχογραφίες, που είναι πολύ δύσκολο να αποκολληθούν από τα μνημεία και να μεταφερθούν με ασφάλεια, δεν συγκαταλέγονται στις προτιμήσεις των αρχαιοκαπήλων. Από τα ελάχιστα κρούσματα που έχουν καταγραφεί οι κλεμμένες τοιχογραφίες της Στενής συνιστούν το πιο σημαντικό παράδειγμα. Όπως φαίνεται και από το ιστορικό της υπόθεσης, ο ναός είχε «στοχοποιηθεί» και επανειλημμένα παραβιάσθει στη δεκαετία του '70 καθώς αφενός βρισκόταν σε ερμηκική τοποθεσία και αφετέρου διέσωζε πολύ καλά διατηρημένες και σπάνιες τοιχογραφίες του 16ου αιώνα. Μετά από πολλά χρόνια και επίμονες προσπάθειες από τις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και της Δίωξης Αρχαιοκαπηλίας οι τοιχογραφίες γύρισαν στον τόπο τους.

ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ: ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΙΣΗ

Το φθινόπωρο του 2007, κατά τη μεταφορά αντικειμένων στις νέες αρχαιολογικές αποθήκες του Μουσείου, εντοπίστηκαν πολλά μικρά σπαράγματα τοιχογραφημένου κονιάματος, μέσα σε ξύλινο συρτάρι με διάφορα άλλα αντικείμενα, όπου μεταξύ διαφορετικών ενδείξεων βρέθηκε πρόχειρη χειρόγραφη σημείωση «*Στενή Ευβοίας*». Μετά από βιβλιογραφική διερεύνηση, τα σπαράγματα συσχετίστηκαν με τον ναό της Παλαιοπαναγιάς και ταυτίστηκαν ακριβέστερα με τη μορφή στρατιωτικού αγίου από τον βόρειο τοίχο του μνημείου.

Παράλληλα, διαπιστώθηκε τεχνοτροπική ομοιότητα με δύο άλλες τοιχογραφίες, που το 2004 είχαν καταγραφεί στη Συλλογή του Μουσείου ως προερχόμενες από τη Νέα Μάκρη. Η μία έσωζε τμήμα της προτομής ενός γενειοφόρου άνδρα εντός μεταλλίου, ενώ η δεύτερη εικόνιζε την κεφαλή προσκλίνοντος ιεράρχου.

Ήταν προφανές ότι αυτές οι ιερατικής σοβαρότητας μνημειακές μορφές, που διακρίνονταν για την αριστοκρατική ευγένεια και τον υπερβατικό τους χαρακτήρα, ανήκαν σε ένα ζωγραφικό σύνολο υψηλής καλλιτεχνικής στάθμης. Μετά από επισταμένη διερεύνηση επιβεβαιώθηκε η αρχική εντύπωση, ότι επρόκειτο για το ναό της Παλαιοπαναγιάς και προσδιορίστηκε επακριβώς η θέση τους στο εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ – ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Πολύτιμο εργαλείο για την ταύτιση των κλεμμένων τοιχογραφιών της Παλαιοπαναγιάς, που είχαν εντοπισθεί στην Ελβετία, απεδείχθη το βραβευμένο από την Ακαδημία Αθηνών βιβλίο του τότε αρχιμανδρίτη και νυν αρχιεπισκόπου Αθηνών, Ιερωνύμου Λιάπη, *Μεσαιωνικ Μνημεα Εβοίας*. Ο αρχιεπίσκοπος δημοσίευσε πρώτος το 1971 τον ναό της Παλαιοπαναγιάς και αποτύπωσε φωτογραφικά μεγάλο τμήμα του τοιχογραφικού του διακόσμου. Το γεγονός ενίσχυσε το σπλοστάσιο της διεκδίκησης των τοιχογραφιών και συνέβαλε αποφασιστικά στον επαναπατρισμό και στη διάσωσή τους.

Η συμβολή της μελέτης του αρχιεπισκόπου υπήρξε καθοριστική και για την ταύτιση των τοιχογραφιών του ίδιου μνημείου που εντοπίστηκαν στο ΒΧΜ και των οποίων τα στοιχεία είχαν χαθεί. Κατά μία εντυπωσιακή συγκυρία τα δύο γεγονότα συνέπεσαν χρονικά.

Φαίνεται έτσι ξεκάθαρα πόσο η προστασία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς είναι απόλυτα συνυφασμένη με την επιστημονική τεκμηρίωση, την αρχαιολογική καταγραφή, τη φωτογράφιση, τη σχεδιαστική αποτύπωση, τη μελέτη και τη δημοσίευση.

Η επιστημονική τεκμηρίωση συντελεί αποφασιστικά στην ιχνηλασία απολεσθέντων πολιτιστικών αγαθών, αποτελώντας ένα από τα θεμελιώδη και πλέον αποτελεσματικά όπλα στη φαρέτρα της διασφάλισης, της διεκδίκησης και της ανάκτησης του μνημειακού πλούτου. Παράλληλα, συμβάλλει στη διαφύλαξη και ανασύνθεση της ιστορικής μνήμης, προφυλάσσοντας από την οριστική απώλεια πολύτιμων επιστημονικών πληροφοριών, την οποία επιφέρει η σύληση των μνημείων.

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟΝ ΤΟΠΟ ΤΟΥΣ...

Αμέσως μετά τον επαναπατρισμό των τεσσάρων τοιχογραφιών της Παλαιοπαναγιάς και την παράλληλη ταύτιση τριών ακόμα τμημάτων που φυλάσσονταν στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εγκρίθηκε ειδικό κονδύλι από το Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού για τη συντήρηση και αποκατάσταση του μνημειακού διακόσμου του ναού, στο σύνολό του. Η αρμόδια 23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε

συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης ανέλαβαν την υλοποίηση του έργου, το οποίο ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 2010. Στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης, οι οποίες έγιναν με την εποπτεία των συντηρητών της Διεύθυνσης Συντήρησης, κ.κ. Γ. Παππά και Δ. Τσιτομενέα, απομακρύνθηκαν καταρχήν οι γάζες που είχαν τοποθετηθεί αμέσως μετά τις βίαιες αποτοιχίσεις του 1978, έγινε στερέωση των τοιχογραφιών και στεφανώματα, αφαιρέθηκαν τα άλατα από τη ζωγραφική επιφάνεια και ξηλώθηκε το νεωτερικό τέμπλο.

ΟΙ ΦΘΟΡΕΣ ΚΑΙ Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Τον Σεπτέμβριο του 1969 ο έκτακτος τότε συντηρητής του Κεντρικού Εργαστηρίου Συντήρησης (ΚΕΣ) Σταύρος Παπαγεωργίου στο πλαίσιο περιοδείας του σε μνημεία της Εύβοιας και της Βοιωτίας επισκέφθηκε τον ναό της Παλαιοπαναγιάς στη Στενή και κατέγραψε την κατάσταση διατήρησης του ναού και των τοιχογραφιών. Για τις ανάγκες της προμελέτης που συνέταξε έκανε εκτενείς δοκιμές καθαρισμού σε τοιχογραφίες ολόσωμων αγίων και σε στηθάρια. Η φωτογραφική τεκμηρίωση των εργασιών κατατέθηκε στο αρχείο του ΚΕΣ και στην αρμόδια τότε 1η Περιφέρεια Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Οι αρχαιολόγοι στην προσπάθειά τους να αποτοιχίσουν τοιχογραφίες πρώτα χαράζουν σε βάθος το κονίαμα και κατόπιν με καλέμια προσπαθούν να το αποσπάσουν. Τα εργαλεία και η τεχνική που χρησιμοποιούν, εντελώς ακατάλληλα, έχουν ως αποτέλεσμα την καταστροφή των τοιχογραφιών σε πολύ μεγαλύτερη έκταση από αυτή που καταφέρνουν να αποσπάσουν.

Αμέσως μετά την κλοπή των τοιχογραφιών και τον εκτεταμένο βανδαλισμό που υπέστη ο ναός την νύχτα της 23ης Αυγούστου 1978 από τους αρχαιολόγους, συντηρητές αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ. προέβησαν στη λήψη έκτακτων σωστικών μέτρων για να συγκρατήσουν προσωρινά όσες τοιχογραφίες είχαν απομείνει. Στα όρια των τοιχογραφιών που κινδύνευαν να καταρρεύσουν κολλήθηκαν γάζες για να προστατεύσουν τις τοιχογραφίες μέχρι τη στιγμή που θα ήταν δυνατή η συστηματική συντήρηση του μνημείου. Από το δάπεδο του ναού συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός θρυμματισμένων σπαραγμάτων από τις τοιχογραφίες τα οποία μεταφέρθηκαν στο ΒΧΜ για συντήρηση.